

הגולם מפראג והשפעתו על יצירות ספרות לילדים בעברית

ניצה דורי

תקציר

על פי המסורת היהודית, נוצר הגולם מפראג בידי רבי יהודה ליווא (המהר"ל) במאה השש-עשרה בפראג כדי למנוע עלילות דם על יהודים. סיפור הגולם שימש מקור השראה לעיבודי סיפורים שונים, להצגות, לשירים ולסרטים ויצר התעניינות תרבותית ברחבי העולם. במהלך הדורות התנגדו רבנים רבים לסיפור הגולם וטענו שלא היה ולא נברא, וודאי לא המהר"ל מפראג יצר אותו. אך את הסיפור כבר לא היה אפשר לעצור – הוא התגלגל בווריאציות עממיות שונות וקיבל ממדים של סיפור אמיתי. הנקודה המעניינת בכל סיפורי ה"גולם" היא שהתפיסה האנושית הבסיסית מאלצת את האדם להילחם בזר, בשונה, באחר, בדמוני. בסיפורי ה"גולם", הדמות הדמונית היא דמות המזמנת כניסה לעולם של פנטזיה, של הזדהות עם דמות מופת דמיונית הנלחמת ברשע ומסייעת לקורבן.

בשירי הגולם לילדים יש סימבוליקה רבה ויש היררכיה. יש בורא, יוצר הגולם, ויש נברא, הגולם עצמו, הלוּבש ופושט צורה בהתאם למסרים החינוכיים, הדידקטיים והפסיכולוגיים, שעולים מתוך השיר ויוצרים זיקה בין הגולם לילד המאזין לשיר ומזדהה עם דמות משתוללת שאינה מקשיבה להוראות. נוספים עליהם מוטיב ההתחפשות והפיכת גולם דומם לישות חיה, הנאבקת באיתני הטבע ונותנת לילד לגיטימציה לחוות פחד ותסכול והמעבר בין מציאות לדמיון שבו שולטים המאגיה והתופעות העל-טבעיות שאינן זרות לעולמו של הילד.

מטרת מאמר זה היא לבדוק כיצד השפיעה האגדה של הגולם מפראג על שירי ילדים בספרות העברית ומהם המסרים הגלויים והסמויים בשירי הילדים שנושאים את הגולם.

מילות מפתח: הגולם מפראג; המהר"ל; שירי ילדים; מאגיה; מציאות ודמיון.

הקדמה

על פי המסורת היהודית, נוצר הגולם מפראג בידי רבי יהודה ליווא (המהר"ל) במאה השש-עשרה בפראג כדי למנוע עלילות דם על יהודים. אף שלהיסטוריונים היה ברור כי למהר"ל מפראג לא היה כל קשר ושום עניין מיוחד בנושא הגולם, רוב החוקרים מחזיקים בדעה כי "הגולם" הוא פרי יצירתו הספרותית של יהודה (יודיל) רוזנברג. תפקידו של הגולם היה להילחם במעלילים ולנטרל את

מזימתם לפגוע ביהודים. סיפור הגולם שימש מקור השראה לעיבודי סיפורים שונים, להצגות, לשירים ולסרטים ויצר התעניינות תרבותית ברחבי העולם. במהלך הדורות התנגדו רבנים רבים לסיפור הגולם וטענו שלא היה ולא נברא, ודאי לא המהר"ל מפראג יצר אותו. אך את הסיפור כבר לא היה אפשר לעצור – הוא התגלגל בווריאציות עממיות שונות וקיבל ממדים של סיפור אמיתי. מחקרים רבים נכתבו על דמותו כמו למשל מאמריהם של אידל (2015), בן-שאול (2001), חובב (2015), לב-ארי (1999) ושי (2011, 2013). הנקודה המעניינת בכל סיפורי ה"גולם" היא שהתפיסה האנושית הבסיסית מאלצת את האדם להילחם בזר, בשונה, באחר, בדמוני. בסיפורי ה"גולם", הדמות הדמונית היא דמות המזמנת כניסה לעולם של פנטזיה, של הזדהות עם דמות מופת דמיונית הנלחמת ברשע ומסייעת לקורבן. מטרת מאמר זה היא לבדוק כיצד השפיעה האגדה של הגולם מפראג על שירי ילדים בספרות העברית ומהם המסרים הגלויים והסמויים בשירי הילדים שנושאים את הגולם. אלה השירים שידונו במאמר: "יש לנו גולם במעגל" (אנונימי, עממי); "מישימיש" (יורם טהרלב); "גולם איש" (ח"נ ביאליק); "אני דחליל שומר הגן" (לוי קיפניס); "הגולם" (נתן אלטרמן).

השירים יידונו על פי שתי תפיסות עיקריות: התפיסה החינוכית-דידקטית, הנושאת עימה מוסר השכל ומסרים ערכיים הקשורים בהתפתחות הקוגניטיבית של הילד בהבנת הומור, סמלים ויכולת הבחנה בין טוב לרע; התפיסה הפסיכולוגית-התפתחותית הנושאת עימה את רעיון הבנת המאגיה ושטטוש הגבולות בין מציאות לדמיון, התפתחות העצמאות והתמודדות עם רגשות תסכול ופחד בגיל הילדות. מן המאמר עולה כי בשירי הגולם לילדים יש סימבוליקה רבה ויש היררכיה. יש בורא, יוצר הגולם, ויש נברא, הגולם עצמו, הלוכש ופושט צורה בהתאם למסרים החינוכיים, הדידקטיים והפסיכולוגיים שעולים מתוך השיר ויוצרים זיקה בין הגולם לילד המאזין לשיר.

סקירת ספרות

משחר האנושות נושא החיים והמוות סיקרן את בני האדם ויצר בהם עניין כיצד יצור חי הופך ליצור מת ויתרה מזו: כיצד יצור, שנראה לכאורה מת, כמו גולם הפרפר, למשל, הופך ליצור חי. גם העיסוק בענקים ובאנשים שעברו דה-פורמציה העסיק את הקדמונים כבר בתקופת המקרא (בר-אילן, 1994). הפסוק "הנפילים היו בארץ בימי ההם" (בראשית ו 4) מעיד כי אכן היו ענקים בעולם. כך גם המרגלים ראו "בני ענק מן הנפילים", שהעיד עליהם יהושע כי הכרית אותם מן הארץ. הסיפור על עוג מלך הבשן כפי שמתואר בספר דברים (ג 11), מביא אדם באורך של תשע אמות, וכן הסיפור על דוד וגוליית (שמ"ב כא) מלמד על אדם ענק במיוחד, יצור מפלצתי בעל שש אצבעות בכל יד ובכל רגל. אנשים העניקו לענקים אלו כוח פיזי לצד סגולות מאגיות, בדומה לפניקס המצרי, שהכירו חכמי האגדה בארץ ישראל. כיוון שהמדע בתקופה זו לא היה מפותח, הפכה כל אגדה דמיונית למציאות והחלו גם שאילות תרבותיות ממיתוסים ומיתולוגיות של עמים אחרים. הסיפורים על אנשים דמיוניים וחיות דמיוניות נתפסו אמיתיים, ולכן הם מצאו את מקומם גם בבית המדרש, בבית הכנסת, באגדה ובהלכה היהודית (בר-אילן, 1994).

על פי המסורת היהודית ה"גולם" האנושי הראשון בהיסטוריה היה אדם הראשון. אלוהים יצר אותו מגוש אדמה ונפח בו רוח חיים. על אברהם אבינו מסופר שיצר אנשים בחרן. חניטת המתים במצרים העתיקה הייתה עוד תהליך שנועד לשמר את המת, בתקווה שישוּב לתחייה ביום מן הימים. על הנביא

הגולם מפראג והשפעתו על יצירות ספרות לילדים בעברית

ירמיהו ובנו בן סירא מסופר בטקסטים מימי הביניים שהם יצרו גולם אדם מלאכותי ובעל בינה אנושית. בתלמוד הבבלי מסופר על החכם רבא, אחד מאמוראי, בבל מהמאה הרביעית לספירה, שיצר אדם ושלה אותו לידיד שפירק אותו לגורמים, ועל שני חכמים מהמאה השלישית לספירה שיצרו עגל.¹ עוד דמויות מפתח בעולם היהודי שסופר עליהן כי יצרו גולם, הם המשורר שלמה אבן גבירול (1021-1058), המשורר אברהם אבן עזרא (1092 או 1093), רבנו ת"ם, נכדו של רש"י, שעסק בעניין גם הוא עם אבן עזרא. גם על ישראל בעל שם טוב (1698-1760), מייסד החסידות, מסופר באגדה חסידית מאוחרת שיצר גולם שהיה משרתו בימי שבתו בכפר.

במסכת אבות (ה, ז) נאמר:

שָׁבַעָה דְּבָרִים בְּגֵלָם וְשָׁבַעָה בְּחָכְמָם. חָכָם אֵינוֹ מְדַבֵּר בְּפָנָי מִי שֶׁהוּא גָדוֹל מִמֶּנּוּ בְּחָכְמָה וּבְמִנְיָן, וְאֵינוֹ נִכְנָס לְתוֹךְ דְּבָרֵי חֲבֵרוֹ, וְאֵינוֹ נִבְהָל לְהָשִׁיב, שׂוֹאֵל כְּעִנְיָן וּמְשִׁיב כְּהִלְכָה, וְאוֹמֵר עַל רֵאשׁוֹן רֵאשׁוֹן וְעַל אַחֲרוֹן אַחֲרוֹן, וְעַל מֶה שֶׁלֹּא שָׁמַע, אוֹמֵר לֹא שָׁמַעְתִּי, וּמוֹדָה עַל הָאֲמָת. וְחֲלוּפִיָּהֶן בְּגֵלָם.

כלומר הגולם מדבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה, נכנס לדברי חברו, ממהר להשיב, אינו שואל לעניין ואינו משיב כהלכה ועונה על אחרון לפני ראשון, ועל מה שלא שמע אומר שמעתי ואינו מודה על האמת. דמות הגולם המצטיירת במסכת אבות היא דמות שיודעת לדבר ולא תמיד במקום הנכון, בזמן הנכון ואף לא תמיד דברים נכונים.

רבי יהודה ליווא (המהר"ל) יצר את הגולם כדי שילחם במעלילים וינטרל את מזימתם לפגוע ביהודים. הוא יצר את הגולם מגוש של חומר בצורת אדם ונפח בו רוח חיים בעזרת לחש של שמות קדושים ושימוש בשם המפורש, ובשבתות היה מוציא ממנו את רוח החיים כדי למנוע ממנו חילול שבת (אידל, 1996). באחת השבתות שכח הרב להוציא מהגולם את רוח החיים והגולם חילל שבת. הרב רץ אחריו, השיגו, הוציא ממנו את רוח החיים והגולם נפל, התנפץ ויצא מכלל שימוש. רבי ליווא מפראג יצר את הגולם לאחר חזון שראה בחלומו. הוא פנה אל חתנו, יצחק הכהן, ותלמידו המצטיין, יעקב הלוי, וביקש מהם עזרה. עם עלות השחר יצאו השלושה אל הנהר, ועל גדותיו פיסלו אדם מן הברז וציירו את פניו על האדמה. יוצרו של הגולם מפראג, רבי יהודה ליווא, שמר את דבר הגולם בסוד. כאשר יצא למשימותיו היה הרב תולה על הגולם קמיע שהפך אותו לרואה ואינו נראה. ליווא הורה לתלמידיו להקיף את הגולם שבע פעמים בזמן שהם לוחשים נוסחאות שחשף לפניהם. תחילה זהרה דמות הגולם באדום לוהט, ולאחר שהתקררה בדמות אדם, הקיף ליווא בעצמו את הגולם שבע פעמים כשבידו ספר התורה. לבסוף דקלמו השלושה את מילות ההפעלה מספר בראשית: "וַיֵּצֵר יְהוָה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עָפָר מִן הָאֲדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נִשְׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה".

כוחות המילה הכתובה, אותיות האלף-בית, ושמותיו של אלוהים היו ידועים למעט מאוד צדיקים, והיו שטענו כי סודות היקום כולו טמונים באלמנטים אלו. ידיעות נסתרות אלו הכילו גם את כוח היצירה. כל הרוצה ללמוד דברים מסוג זה, השתמש בספרון יד נדיר באותה עת, **ספר יצירה** (אקשטין, 1910), שחובר במאה השלישית לספירה.

1. הסופר יעקב אורלנד חיבר על פרשייה זאת את הפואמה "מעשה העגל".

הגולם ודרך יצירתו אינם מופיעים במפורש ב**ספר יצירה**, אולם הכרך הקטן מכיל חשיבות אדירה לקבליסטים רבים (העוסקים בתאוריות ובתחומים המעשיים של הקבלה), ומשמש "שלד" ההופך את רעיון יצירת הגולם לאפשרי. **ספר יצירה** הציע "טבלת יסודות" אלוהית. בתאוריה, כל השולט בטכניקה הזו יוכל לנצל אותה למטרותיו שלו. רק מתוך שקידה ארוכה במשך שלוש שנות לימוד ושינון של **ספר יצירה**, יכלו צדיקים ליצור יצורים בעצמם. במצבים קשים ולא פשוטים של התמודדות, חרדה וקונפליקטים מציעה המיסטיקה היהודית לפעול במישורים מיסטיים-רוחניים (פדיה, 2015, עמ' 357).

כמעט ללא יוצא מן הכלל הגולם אילם ברוב סיפורי הגולם, היצור גדל מיום והופך לחזק יותר ויותר עד שהוא לא פרקטי או הופך למסוכן מדי.

האגדה הופיעה לראשונה בשנת 1834 בספר **היהודי גיל בלאס**, שחיבר יוסף סליגמן כהן (Kohn, 1834), ומאז הופיעה האגדה פעמים רבות בספרים שונים. לסיפור אין אסמכתה היסטורית, ונהוג לייחס אותו למסורת של ספרות פולקלוריסטית שבעל פה. כל הממצאים שנחקרו סביב אגדה זו ושניסו למצוא רמזים להימצאות גולם מעין זה בעליית הגג של בית הכנסת שלפי האגדה שכן בו, מעידים על פיקציה חסרת בסיס ריאלי. אך עצם קיומו של בית כנסת זה יוצר הילת מסתורין סביב האגדה ומחייבה אותה. סיפור הגולם שימש מקור השראה לעיבודי סיפורים שונים, להצגות, לשרירים ולסרטים ויצר התעניינות תרבותית ברחבי העולם.² יש הסוברים שהיצירה המוזיקלית הידועה של גתה, "שולייט הקוסם" (1796), ו"פינוקיו" של קרלו קולודי (1883) נכתבו בהשראת סיפור הגולם ושימשו השראה לסרטים של וולט דיסני בהמשך ("פנטזיה" ו"פינוקיו").³ המסקנה מכאן היא שהגולם נוצר לפני תאריך זה. חלק מאומות העולם הכירו בקיומו של הגולם אך לא היו בטוחות לעניין יוצרו. הסיפור על הגולם מפרג ספק גם ליעקב גרים, אחד מהאחים גרים המפורסמים, מקור השראה ליצירת הסיפור המפורסם **פרנקשטיין** של מרי שלי על אדם מלאכותי שקם על יצרו. בכל אופן הביטוי השגור "הגולם קם על יצרו" לקוח ישירות מסיפור ספציפי זה. היהודים נחשבו בעיני הנוצרים לבעלי כוחות כישוף אפלים ורק היה טבעי שנוצרים מפוחדים ייקחו את הסיפורים היהודיים על יצירת גלמים ויהפכו אותם לסיפורי אימה.

ראוי לציין עוד יצירות שנכתבו לעולם המבוגרים על "גולם" או בהשראת דמותו בשפה העברית ואלה המחזות: "לכבות את האהבה" מאת יוכי ברנדס ו"כתר מלכות" מאת יוספה אבן שושן. נוספים עליהם ספרים אלה: **הגולם** מאת דוד פרישמן (1909); **נפלאות מהר"ל** מאת יודל רוזנברג (תרס"ט);⁴ **הגלם מפרג** מאת י"ל ברוך (1942); **חזיוני גאולה** מאת הלפרין ליוויק (1957); **הגלם מפרג** מאת נחמן הרטמן (1982); **הגולם** של יצחק שבביס-זינגר (1985);⁵ **עלילות הגלם מפרג** מאת מאיר צבי פרוש (1980); **הגלם מפרג** מאת ת' קופרמן (2006); **נגה דמעות** מאת יעקב שביט

-
2. וגם ספק מקור להשראה לנושאים דומים שבהם חפץ דומם מקבל חיות (לפעמים דמונית), כמו למשל המעשייה העממית על סיר הדייסה, שבה מסופר כי נשכחו מילות הקסם לעצירת פעולתו והדייסה הציפה את רחובות העיר.
 3. על נושא זה ראו בהרחבה במאמרה של קרסני (2007). על חזירת סיפור זה לספרות העולמית ראו עוד: אופק, 1981, עמ' 150 ואילך; בורחס וגארגרו, 1981, עמ' 67-68; רוזנברג (1991), עמ' 57 ואילך.
 4. עליו נרחיב להלן.
 5. בסיפור זה מוסיף שבביס זינגר פרטים בדיוניים, כמו התאהבות הגולם בנערה, מרידתו ביוצרו ועוד.

הגולם מפראג והשפעתו על יצירות ספרות לילדים בעברית

(2006); **יצר לב האדמה** מאת שהרה בלאו (2007); **הגלם בתעלומת המזוזות** מאת נחמה קרמר (2008); **איזה גלם** מאת ד' גולד (2009); **הגולם והג'יני** מאת הלן וקר (2013);⁶ **הגולם** מאת דניאל שלם (2016); **הגולם, האח השקט** מאת מרים פרסלר (2017); **פרנקנשטיין בבגדאד** מאת אחמד סעדאוי (2017).

ידוע שהמהר"ל לא עסק בקבלה או במיסטיקה ועל כן חוקרים רבים מתלבטים בשאלת מהימנות הסיפור. יש הסוברים שיוצרו של הגולם הוא שמש בית הכנסת בפראג בימי רבי יחזקאל לנדא. יש הטוענים ששמש זה הוא שהתחיל גם בהפצת הסיפור במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה וגם העיד על קיומו של הגולם. אך רוב החוקרים מחזיקים בדעה כי "הגולם" הוא פרי יצירתו הספרותית של יהודה (יודיל) רוזנברג, שפרסם, כאמור לעיל, ספר בשם **נפלאות מהר"ל** בפיעטרקוב תרס"ט (אידל, 1996; בר-אילן, 2001; רוזנברג, תרס"ט), שבו מובא תיאור ספרותי היסטורי של הצלתם של יהודי פראג מעלילות דם בידי המהר"ל והגולם שיצר. הספר כתוב בסגנון הסיפור הקצר, וניכר מתוכו שהמחבר היה בעל כישרון ספרותי טוב, אם כי לשונו העברית אינה רציפה (אידל, 1996). יש החולקים על דעה זו וסוברים כי יוסלה, שמשו של המהר"ל מפראג, היה אוטיסט המתקשה להבין מה מבקשים ממנו והיה חסר תחושות לקור ולחום, אבל ניהן בזיכרון מיוחד ובכוחות פיזיים מיוחדים והוא הגולם מפראג (ענבל, תשע"ז).

הידיעות על הגולם של המהר"ל, בן המאה השש-עשרה, אפופות מסתורין, ורק שנים רבות לאחר מותו של המהר"ל הובאו לידיעת הרבים (בר-אילן, 2001). לדעת שלום (1980) נתפרסם ייחוסו הברור של הגולם למהר"ל רק במאה הי"ט ולדעת חוקרים שפרסמו לאחר מכן היה הדבר עוד במאה השמונה-עשרה, וליתר דיוק בין השנים 1740-1730 (Goldsmith, 1981, p. 182; Idel, 1990; Yassif, 1986). על כל פנים, הגולם של המהר"ל נחשב למידע היסטורי שנים רבות לפני **נפלאות מהר"ל** שפרסם רוזנברג (בר-אילן, 2001).

בהקדמה לספריו, כגון תפארת מהרא"ל ורפאל המלאך, שבהם מונה רוזנברג את ספריו, אין הוא מחשיב חיבור זה בין כתביו. כלומר, רוזנברג מדגיש שהוא ההדיר את ספר **נפלאות מהר"ל**, ולא כתב אותו בעצמו. אם כן, מהיכן אנו יודעים שרוזנברג בדה סיפור זה על הגולם? הדעה הרווחת היא שזה היה שלום (1980) שחשף את הבדיה של רוזנברג (שם, עמ' 381, 409), אך עוד קודם לכן פרסם מנחם מנדל אקשטין (1910) ספרון קטן בן כשישה-עשר עמודים בשם **ספר יצירה** (אקשטין, 1910), ולפי המחבר הוא הדפיס אותו כחצי שנה לאחר הדפסת **נפלאות מהר"ל** (רוזנברג, תרס"ט). בספר זה ערער אקשטין על אמינותו של רוזנברג וטען שהוא זייף את החיבור, וכי לא ייתכן שהמהר"ל עשה את הדברים שייחס לו רוזנברג. אקשטין גילה בחיבורו של רוזנברג שגיאות שונות, חוסר עקיבות וחוסר התאמה למקורות (בר-אילן, 2001, עמ' 175; Goldsmith, 1981, p. 40). את הסיבה לבחירת המהר"ל כ'גיבור' ספריו של רוזנברג יש לייחס, כפי הנראה, לראיית המחבר את עצמו כצאצא של המהר"ל (ושל רבי יהודה החסיד). מכל מקום, נראה כי רוזנברג לא הסתפק ביצירות אלו, ואף חיבר סיפורים בדויים נוספים, ובהם גם המיוחסים לסבא משפולי, מעשיות אשר

6. מעניין לציין שבסיפור זה הגולם הוא דמות נשית, חוה, שיצר רב פולני והגיני הוא אחמד, יצור של רוח ואש המשתחרר מקנקן נחושת של מסגר סורי. הספר מתאר את יחסי הידידות הנרקמים בין השניים למרות הניגודים באופיים.

אין להן כל בסיס היסטורי (בר-אילן, 2001, עמ' 176). כנראה, זייפנות זו לא נחשבה למעשה פסול בעיניו של רוזנברג, שכן היא נועדה להיטיב עם הבריות, להנכם לערכים, לחזק בקרבם את האמונה ולזכות את הרבים (כך לדעתו). מעשיו של רוזנברג לא גרמו נזק לאיש, אף שכמה מהחכמים נטו לחשוב שיש ממשות היסטורית באותן יצירות (שם, עמ' 180). לפי גרשום שלום (1980), יש מקום להניח שיוצרו האמיתי של הסיפור לא היה מספר עממי כל שהוא בעיר פראג וגם לא שמש מהמאה השמונה-עשרה בבית הכנסת של העיר פראג, אלא סופר מקצועי, אדם בעל ידע ביהדות, שהמציא סיפור טוב ושכנע את כל קוראיו ואת כל הדורות הבאים ב"אותנטיות העממית" של הסיפור. הכוונה היא לסופר היהודי הגרמני ברתולד אוארבך בספרו **שפינוזה** (תרנ"ח). ייתכן שההשראה לסיפורו של אוארבך הם סיפורי גולם קדומים, אך ייתכן שהושפע גם מספרים מודרניים של סופרים מתרבות העולם שכתבו על נושא זה, ונתן לו אופי יהודי בספרו **היהודי הראשון**. במהלך הדורות התנגדו רבנים רבים לסיפור הגולם וטענו שלא היה ולא נברא וודאי שהמהר"ל מפראג לא יצר אותו, אך את הסיפור כבר לא היה אפשר לעצור – הוא התגלגל בווריאציות עממיות שונות וקיבל ממדים של סיפור אמיתי.⁷

יוצר הגולם האחרון הידוע היה הרב דוד יפה, אב בית הדין של העיר דרוהיטשין מפולסיה במחוז גרודנו שברוסיה. הוא חי בערך בשנת 1800 ועסק בקבלה. האגדה שבעל פה מספרת כי בכל יום שישי ברא רבי דוד יפה גולם, שתפקידו היה להביא מים לבית הכנסת הישן ולביתו של הרב, ובמוצאי שבת הרב נטל ממנו את רוח הקודש והשמידו. האגדה שבכתב מספרת כי הגולם שימש גוי של שבת ותפקידו היה להבעיר אש בתנורים בלילות שבת לפי הוראה שקיבל. פעם בגלל טעות קטנה בהוראה גרם הגולם לדלקה ששרפה את כל העיירה. הרב דוד יפה חש אשמה וציווה על בניו שלא יעסקו ברבנות אלא במלאכה. לאחר גולם זה לא היו עוד סיפורים על רבנים שיוצרים גלמים. כל הסיפורים בנושא התמקדו מכאן ואילך בדמות של המהר"ל מפראג מהמאה השש-עשרה, שהפך ליוצר הגולם "האולטימטיבי" (אשד, 2017).

הנקודה המעניינת בכל סיפורי ה"גולם" היא שהתפיסה האנושית הבסיסית מאלצת את האדם להילחם בזר, בשונה, באחר, בדמוני. בסיפורי ה"גולם" הדמות הדמונית היא דמות המזמנת כניסה לעולם של פנטזיה, של הזדהות עם דמות מופת דמיונית הנלחמת ברשע ומסייעת לקורבן.

מטרת המאמר

לבדוק כיצד השפיעה האגדה של הגולם מפראג על שירי ילדים בספרות העברית ומהם המסרים הגלויים והסמויים בשירי הילדים שנושאים את הגולם.

מתודולוגיה

להלן השירים שיידונו במאמר זה: "יש לנו גולם במעגל" (אנונימי, עממי); "מישיש" (יורם טהרלב); "גולם איש" (ח"נ ביאליק); "אני דחליל שומר הגן" (לוי קיפניס); "הגולם" (נתן

7. ויש הטוענים שמיטוס הוא מיתוס וכך כדאי להשאירו ללא חוקר שינפץ אותו, כמו שאוהנה (2004) טוען במאמרו, עמ' 73-94.

אלתרמן).

השירים יידונו על פי שתי תפיסות עיקריות: 1. התפיסה החינוכית-דידקטית, הנושאת עימה מוסר השכל ומסרים ערכיים הקשורים בהתפתחות הקוגניטיבית של הילד בהבנת הומוור, סמלים ויכולת הבחנה בין טוב לרע; 2. התפיסה הפסיכולוגית-התפתחותית הנושאת עימה את רעיון הבנת המאגיה וטשטוש הגבולות בין מציאות לדמיון, התפתחות העצמאות והתמודדות עם רגשות תסכול ופחד בגיל הילדות.

ממצאים ודיון

השיר העממי "יש לנו גולם במעגל" הוא שיר משחק במקורו:

יש לנו במעגל גלם
את מי שיפה על הגב
לקראתו ירוץ מיד

המשתתפים יושבים במעגל החיצוני עם מטפחת ביד ומניח אותה מאחורי גבו של אחד המשתתפים. אם המשתתף שהמטפחת הונחה מאחורי גבו, מרגיש בדבר, הוא לוקח את המטפחת, גם בזריזות ורודף אחרי מניח המטפחת. בינתיים מניח המטפחת רץ ותופס את מקומו של אוהז המטפחת. אם הרודף עם המטפחת לא הצליח לתפוס את מניח המטפחת, הרי שהוא הופך ל"גולם במעגל". הוא מתיישב במרכז המעגל וכולם שרים לו: "יש לנו גולם במעגל".

השיר מדגיש שני מישורים סמליים הקשורים להבנת מהותו של הגולם: המישור הראשון הוא המישור המעגלי, המורכב מילדים פעילים ומשחקים, ישובים במעגל, כאשר בכל רגע כל אחד מהם יכול להפוך ל"גולם" אם לא יהיה מספיק ערני. ה"גולם" אינו דמות סטטית אלא דמות מתחלפת. אין רק גולם אחד, כולם יכולים להפוך לגולם, ועל כן דמות הגולם אינה דמות עגולה, שטוחה, נלעגת, סטראוטיפית ובלתי משתנה, אלא דמות המקבלת פנים אחרות בכל סבב חדש של משחק. המישור השני הוא המישור היחידי של הילד הבודד, שכבר קיבל את הכינוי "גולם" והוא יושב במרכז המעגל, מחכה שיימצא גולם אחר שיחליפו. שלא כ"גולם" המקורי מן המיסטיקה היהודית, שהיה פעיל ועזר למנוע עלילות שווא על יהודים, הגולם בשיר משחק זה נדרש רק לשבת במרכז ולהמתין בחוסר מעש עד שמישהו אחר יציל אותו מלהיות גולם. קיימת כאן תפיסה חינוכית דידקטית, שהמציל הכול-יכול, הדמות האימתנית מהאגדה, יכולה להפוך בעיני הילדים לדמות כנועה שאפשר לשלוט בכוחות הדמוניים שלה, מה שמעניק לילדים ביטחון ועוצמה. חוקי המשחק המונעים מהגולם להציל אלא להיות ניצול, תורמים גם הם להפחתת כוחו של הגולם ולהעצמת כוחם של הילדים המשחקים. מתוך השיר "גולם איש" של ח"נ ביאליק, מתגלה לעינינו גולם מסוג אחר, שמתחיל להזכיר את

הגולם מפראג:

גלם איש,

קח פטיש,

לך עבד,

אל תעמד!

הרימה רגלים,

הניעה ידים:

אחת, שְׁתִּימִים!

אחת, שְׁתִּימִים!⁸

ראשית, הגולם הוא כבר "גולם איש". יש לו צורת אדם. שנית, הגולם מקבל פקודות, בדיוק כמו שהגולם מפראג, באגדה, קיבל פקודות קצרות וברורות מפי המהר"ל.

שירו ההומוריסטי של יורם טהרלב, "מישמיש", משתמש בדמות הגולם איש של ביאליק, וגם הוא לוקח פטיש:

גלם איש, קח פטיש

ותפתח ארגז מישמיש.

שוב שפכת על הכביש

והכל הלך קפוט!

הגולם כאן מצטייר כחסר מזל, איש חסר אונים, שאולי יש בידו הכוח לפתוח ארגז מישמש עם פטיש, אבל אין במוחו תבונה לפתוח את הארגז בזהירות, ועקב כך כל המשמשים מתפזרים על הכביש וכל עבודתו יורדת לטמיון.

שני השירים משקפים את הגשמת הרעיון הציוני, שבמרכזו השאיפה לעבודה עברית והדגשת ערך הפרודוקטיביוצייה המנוגד להרגלי החיים בגלות. המעבר לארץ ישראל דרש ידיים עובדות, חריצות, עשייה, תושייה ויוזמה (דר, 2006; משיח, 2000). ערכים חינוכיים אלה הועברו גם לילדים באמצעות השירים על מנת ליצור בארץ דור בריא וחזק המתפרנס מיגיע כפיו. הפיכת היהודי הישן לעברי חדש דרשה זהות חדשה, שהדרך אליה הייתה שלילת הגלות והמקצועות הגלותיים והתחברות לטבע, לנוף ולעבודת האדמה. באמצעות שיר הגולם מנסים ביאליק וטהרלב לבנות דור שורשי, עובד אדמה וגיבור, מתוך יצירת זיכרון רציף בין הגולם הגלותי שתפקידו היה להגן על יהודים מפני פרעות, ובין הגולם הישראלי שתפקידו להתמקד בבניית הארץ, גולם הדבק בעבודת כפיים, מעין חלוץ סולל כביש, פועל בניין או עוסק בקטיף משמשים. ההשתלבות החברתית הרצויה של הילד בראשית שנות קיומה של המדינה הייתה כרוכה בהשתתפות בבניין האומה ובהגנה עליה. על כן עובר כאן הגולם הגלותי טרנספורמציה בתפקידו כדי לאפשר לילדים להזדהות עם דמותו של היהודי חדש. דמותו של הגולם עוברת טרנספורמציה גם בדמותו של הדחליל, שומר הגן, בשירו של לוי קיפניס (1988, עמ' 12):

אָנִי דְחָלִיל, שׁוֹמֵר הַגֵּן!

שׁוֹמֵר אָנִי – וְלֹא אִישׁוֹ!

בְּלִיל לִי קָר, בְּיוֹם לִי חָם,

רֹאשִׁי – עֵצִיץ, עֵינָי – פָּחַם.

רַגְלֵי – מְקַל, יָדַי – עָנָה,

פָּרַח מִפֹּה, צְפוּר-כְּנָה!

8. השיר שקוצר לצורך אסופה קטנה של ביאליק לפעוטות שאיירה אלונה פרנקל (ביאליק, 2006), אינו מופיע באסופת שיריו של ביאליק לילדים, אלא רק במהדורה המדעית של שירי ביאליק, במדור שירי הילדים, שייחוסם לביאליק אינו ודאי (דר, 2007). הגרסה המלאה התפרסמה במהדורה מדעית של שירי ביאליק שערכו מירון ואחרים (2000), עמ' 720.

הגולם מפראג והשפעתו על יצירות ספרות לילדים בעברית

וכן בסיפורו **הדחליל** (קיפניס, 1988). הדחליל, בן דמותו של הגולם, נוצר גם הוא למטרה מסוימת – להבריה ציפורים הבאות לנקר בגן הירק. אך ביחס אליו בשיר וגם בסיפור, פרי עטו של קיפניס, יש האנשה. בשיר הדחליל מדבר על עצמו ומתאר את תפקידו ואת החומרים שמהם הוא עשוי.

בסיפור **הדחליל** (שם), סבתא שבנתה את הדחליל, כועסת עליו שאינו מצליח לעשות את עבודתו נאמנה והציפורים ממשיכות לנקר בירקות. על כן ביום השלישי היא עצמה לובשת את בגדי הדחליל ומתחפשת לדמות של גולם, שאינו זו ממקומו גם כאשר הציפורים מתקרבות. רק כאשר היא בטוחה שהן קרובות מאוד היא תופסת אותן. יש כאן כמיהה של אדם חי להפוך לעיתים "גולם", כדי להטעות ולנצח במאבק נגד דמות מזיקה.

קיפניס מייצג גם הוא בשירו את הגולם הבא לעזרתו של החלוץ העברי, שהפנה עורף לגלות ומחדש ימיו כקדם על אדמתו (בורשטין, 2008, עמ' 114). באווירת סגנון זה כתב רבות מיצירותיו, שבהן באים לידי ביטוי מסרים של עזרה לזולת והתנדבות למען האחר: **אליעזר והגזר** (קיפניס, 1989) – מעשייה שתרגם מרוסית (במקור הירק הוא לפת), על אודות שיתוף פעולה של דמויות רבות בהוצאת גזר ענק מהאדמה; **נרקיס מלך הביצה** (קיפניס, 2013) – על הנרקיס, שהיה הפרח היחיד שהסכים ללכת לגור בביצה ולרפא בריחו את מלך הצפרדעים, ועל כך קיבל את כתרו; ועוד שירים וסיפורים רבים אחרים, שמקורם עבודת אדמה או שנכתבו בזיקה לאדמה.

כאמור, השיר והסיפור על הדחליל, שומר הגן, נכתבו בעת שבה התנועה הציונית שאפה לגבש מעין יהודי חדש, הדבק בעבודת אדמה ויוצא מהגלותיות המנוונת את שריירו וסוגרת אותו בחדרי חדרים של לימוד תורני – לפיכך שירים וסיפורים שהעמידו במרכז ערכים מסוג זה היו חיוניים. היה זה מרכיב מרכזי ביצירת האתוס הציוני החדש לעם גלותי, הרחוק מעבודת אדמה, לעם המתקבץ שוב במולדתו ומפריח את שממתה. לשיר "הדחליל" יש מסר חינוכי ודידקטי, המוצא ביטוי לחייהם של הילדים בהתיישבות העובדת ומוטיבים של עבודה וחיי כפר וטבע (ברגסון, 1966). ספרות הילדים שימשה מכשיר אידאולוגי רב-עוצמה, שבאמצעותו היה אפשר לרתום את הילדים ל"עגלת האידאולוגיה הלאומית" של המבוגרים (משיח, 2001, עמ' 4). המטרה הייתה לחולל מהפכת תרבות ולהבטיח שדור ההמשך ימשיך במאבקם של ההורים. יש אפוא להבין את חלקה של הספרות העברית לילדים בהבניית הזהות הקולקטיבית וביצירת דימויים נרטיביים ואתוסים לאומיים משותפים. זאת הייתה ספרות שנכתבה בשנות היישוב ושמה לה לדגל את ההיצמדות לערכים לאומיים-ציוניים ולכן לא הילד הוא המרכז בספרות זו, אלא הערך, החברה, המדינה. מכאן שלא הילד או האיש, בונה הדחליל, מתוארים בשיר, אלא הדחליל עצמו, הגולם, שכל מטרתו לסייע בהברחת המזיקים. אם בגלות נלחם הגולם בגילויי אנטישמיות, כאן בארץ דמותו הדחלילית נחוצה להברחת המחבלים בעבודת האדמה, הציפורים. מעניין לציין שבשיר זה חש הדחליל תחושות של חום וקור (ביום חם, בליל קר) אף שראשו עציץ, רגליו מקל וידיו ענף. יש כאן מעין בקשת אמפתיה של הגולם הדובר בגוף ראשון, מצד המאזין, הילד, להעריך את עזרתו, גם אם למראית עין הוא נראה גולם איש, עשוי חומר ולא בשר ודם.

דומה שדמותו של הגולם בשיר "הגולם או מים שאין להם סוף" של נתן אלתרמן קרובה במידה רבה לדמות הגולם מפראג מן האגדה (אלתרמן, 2002, עמ' 110-113):⁹

תַּרְנֵגוֹל מְכַרְבֵּל	צוּוּ עַל הַגֵּלָם: צֵא מִים לְשֶׁאבּוּ!
בְּרוֹן מְדַלְדֵל,	לְקַח לוֹ הַגֵּלָם דְּלִיִּים
וְשׁוֹטֵף בְּחֶצֶר יַם הַמַּיִם...	וְהַבְּאֵרָה נִשָּׂא הַרְגָלִים.
וְהַגֵּלָם נוֹשֵׂא דְלִיִּים!	מִבֵּיא הוּא דְלִיִּים בְּלִי קוֹץ, בְּלִי מְנוּחַ,
הַתְּחִילוּ הַמַּיִם הַרְחוּבָה חוֹתְרִים,	נוֹשֵׂא וְטוֹרַח בְּכָל הַכַּחַ.
הַתְּחִילָה רִיצַת כְּבָאִים וְשׁוֹטְרִים,	מְלֵאָה הַחֲבִית הַגְּדוּלָה עַל גְּדוּתֶיהָ,
פָּרְצוּ אֲמָהוּת אֶת הַטֶּף לְאַסֵּף:	עֲקַרְת-הַבֵּית יוֹצֵאת מְכַלְיָה:
הוּי מַיִם, הוּי מַיִם שְׁאִין לָהֶם סוּף!	כֶּבֶד בְּבֵית שׁוֹטֵף יַם הַמַּיִם,
הַתְּחִיל כֶּבֶד שׁוֹחָה כָּל הַרְחוּב עִם הַזָּרָם:	וְהַגֵּלָם נוֹשֵׂא דְלִיִּים!
סֵלֶם וְחִלוּן,	הַתְּחִיל כָּל הַבֵּית שׁוֹחָה עִם הַזָּרָם:
עֲגָלָה וְעֲגָלוֹן,	כְּסֹאוֹת וְסִפָּה,
חֲבִיטוֹת אוֹפְנִים,	שְׁלֵחֲנוֹת וּמְפָה,
וְשִׁלְטֵי חֲנֻנִים,	אֲצֻטְבוֹת וְסִרִּים וְקִדְרָה,
וְנָשִׁים עִם הַטֶּף –	מְכַנְסִים, חֲלָצוֹת, מְגֵרָה.
צוֹעֲקוֹת, סוֹפְקוֹת כָּף:	גַּל עַל גַּל וְרֵהִיט עַל רֵהִיט,
הוּי, שׁוֹטֵף לוֹ בְּרְחוּב יַם הַמַּיִם...	וְהַטֶּף מְשִׁיטִים בְּגִגִּית.
וְהַגֵּלָם נוֹשֵׂא דְלִיִּים!	וְהַגֵּלָם דְּלִיִּים נוֹשֵׂא בְּלִי מְנוּחַ,
אֲזוּ הַמַּיִם יִצְאוּ מִן הַרְחוּב לְשִׁדְדָה-בָּר,	נוֹשֵׂא וְטוֹרַח בְּכָל הַכַּחַ.
וְעִמְד בְּשִׁדְדָה שׁוֹר-פָּר.	הַתְּחִילוּ הַמַּיִם יוֹצְאִים הַחֲצָרָה,
הַתְּחִיל זֶה הַשׁוֹר אֶת הַמַּיִם גּוֹמֵעַ,	קְרֵא תַּרְנֵגוֹל: שְׁטָפוֹן, נִזְהָרָה!
הַתְּחִיל אֶת הַמַּיִם לוֹגֵם וּבּוֹלֵעַ.	מְלֵאָה הַחֲצֵר קוֹל חֲתִיה וְקוֹל עוֹף:
לָגֵם לְגִימּוֹת חֲמֵשׁ-שָׁשׁ,	הוּי מַיִם, הוּי מַיִם שְׁאִין לָהֶם סוּף!
וּבֶן-רַגַע הַכֵּל הַתִּיבֵשׁ.	הַתְּחִילָה שׁוֹחָה הַחֲצֵר עִם הַזָּרָם:
וּמֵאֲזוּ כָּל הַטֶּף יִמְלָלוּ	מְטֹאטָא וּפַח זָבֵל
אֵיזָה מִן לְגִימּוֹת הִיוּ אֵלוּ!	וּלְבָנִים עֲלֵי חֶבֶל,

אם עד עתה עסקנו בשירי גולם לילדים שבהם הגולם כנוע וממלא את הציווי שלשמו נוצר, גולם שבטקסט השירי יש לילד שליטה עליו, הוא מאבד שליטה זו בשירו הצביר של אלתרמן.¹⁰

9. תרגום לשירה בידיש של קדיה מולודובסקי, 'דער טיין', שהודפס לראשונה בשנת 1931 בקובץ מעשהלעך. מולודובסקי עצמה כתבה את השיר בהשראת סיפורו של יודיל רוזנברג, 'איך יוסילי גולם נשא מים על חג הפסח', שמוספר בו שאשת המהר"ל שלחה את הגולם לשאוב מים שסייעו לה בניקיונות לקראת החג, סיפור הומוריסטי שבו גם המהר"ל עצמו צוחק למראה הקומי. סיפור זה מזכה את קהילת יהודי פראג בפתגם האירוני לאדם לא יוצלח: "אתה טוב בתיקון שעונים כשם שיוסילי גולם יכול לשאת מים". עוד על ההבדלים בין סיפורו של רוזנברג לשיר בידיש של מולודובסקי ובין התרגום של אלתרמן, ראו: רובין, 2008.

10. לשם השוואה עיינו בשירו של אלתרמן "אני חדש בארץ", שבו הגולם משמש דמות אדם אמיתי שאינו קשוב לצורכי הציבור: גולם איש אתה, הו דודי / גם לך יש מתחרים פה / כי בכל המוסדות / "גולמות" לא חסרים פה!

הגולם מפראג והשפעתו על יצירות ספרות לילדים בעברית

כאן הגולם קם על יוצרו, והוא ממשיך להביא עוד ועוד מים, בדומה לסיפור ביצירה המוזיקלית "שוליית הקוסם", שבו המטאטא הוא הגולם המביא עוד ועוד מים. השיר מתחיל ומסתיים בכפר אחד, בתוך מערכת סגורה של שאיבה שאינה מסתיימת, ובתיאור המים הזורמים השוטפים הכול: מטאטא (המטאטא משוליית הקוסם הופך מגולם בעצמו לנשלט בידי גולם אחר); רהיט; גיגית; תרנגול; ברווז. עולם הדומם, עולם החי ועולם הצומח – כולם בסכנת שיטפון. מצד אחד יש כאן ביטוי לשפע – המים מסמלים שפע גשמי, ומצד אחר עודף השפע יכול להביא לכיליון.

יש כאן שבירה של תפקידו המסורתי של הגולם כפי שהוצגו בשירי הילדים שבחנו עד כה, ועל כן מגיע גם כישלוננו של הגולם במשימה. הוא מפר את שליחותו, אך שולח במרומז מסר לילדים להיות מדי פעם מורדים, חצופים, סקרנים, אינדיווידואליסטים, פורצי גבולות ומנסי דברים. לקרוא מדי פעם תיגר על מי שמצווה עלינו לעשות דברים, כגולם, כעבד ללא מחשבה, ככלי שרת.

סיומו של השיר מתכתב גם עם דמותו של השור בפיוט הצביר "חד גדיא" בהגדה של פסח. מי שמציל את הכפר כולו מהשיטפון הוא השור שגומע את המים הרבים שהביא הגולם, ומייבש את הכול. בהגדה של פסח השור שותה את המים שכיבו את האש, ששרפה את המקל, שחבט בכלב, שנשך את החתול, שטרף את הגדי, שהביא אבא.

השור בהגדה מסמל את חטא העגל. בחטא זה "טבעו" בני ישראל מבחינה רוחנית בעולם אלילי וביקשו לעצמם אלוהי פסל וזהב בדמות פרה (או פר, שור) – הדמות שגרמה לשבירת לוחות הברית (התורה נמשלה אף היא למים, ועל כן שבירת הלוחות על האדמה מסמלת מטפורית גם היא שיטפון של מים). כדי לתקן את חטא העגל, השור שותה את המים ומונע אסון טביעה פיזי, ממשי, בשיר של אלתרמן. שירו של אלתרמן מנפץ את אשליית הגולם, כדמות שתעשה עבורנו את העבודה. המסר הסמוי של השיר הוא קול קורא לדור חדש המשתחרר ממיתולוגיות קדומות וממיתוסים קדומים, דור שמשחרר מהקביעון של הדורות הקודמים, שבהם שלטה המיסטיקה, המאגיה, הכוחות הנסתרים, הניסים, האשליה ולהתחיל להאמין בכוחותיו של האדם עצמו.

סיכום

הגולם בגרסאות שונות – המשרת הצייתן, המושיע, הנוקם וזה שקם על יוצרו – מלווה את הפולקלור של העם היהודי במרוצת הדורות. הוא משמש מוקד למחלוקות בפילוסופיה ולדיונים בהלכה היהודית ומקור השראה להוגי דעות, למחזאים, למשוררים ולסופרים רבים. בשירי הגולם לילדים יש סימבוליקה רבה ויש היררכיה. יש בורא, יוצר הגולם, ויש נברא, הגולם עצמו, הלוכש ופושט צורה בהתאם למסרים החינוכיים, הדידקטיים והפסיכולוגיים, שעולים מתוך השיר ויוצרים זיקה בין הגולם לילד המאזין לשיר ומזדהה עם דמות משתוללת שאינה מקשיבה להוראות.

נוסף על כך, מוטיב ההתחפשות והפיכת גולם דומם לישות חיה, הנאבקת באיתני הטבע ונותנת לילד לגיטימציה לחוות פחד ותסכול, המעבר בין מציאות לדמיון שבו שולטים המאגיה והתופעות העל-טבעיות, שאינן זרות לעולמו של הילד, ההומור המלווה את היצירות הקשורות לדמותו של הגולם בשירי הילדים – כל אלה מעצבים את דמותו של הגולם בשירי הגולם ומשקפים לפני הילד את ההבדל בין הגולם ובין אדם תבוני, היודע לבחור בין טוב לרע.

הסופר דויד גרוסמן אמר פעם שהספר חכם מהסופר. ייתכן שעם ההתפתחות הטכנולוגית של ימינו, יצירת רובוטים דמויי אדם, בינה מלאכותית ושיבוט בני אדם – רעיון הגולם קורם עור וגידים, והיצירה הפולקלוריסטית קרובה למימושה בלבוש חדש.¹¹

רשימת מקורות

- אוארבך, ב' (תרנ"ח). **שפינוזה: ספור מחיי הפילוסוף ברוך די-שפינוזה והעתים אשר עברו עליו**. ווארשא: א. בערמאן.
- אוחנה, ד' (2004). למה לא צריך לנפץ מיתוסים – המקרה של מיתוס פרומתאוס. בתוך מ' אידל וא' גרינולד (עורכים), **המיתוס ביהדות: היסטוריה, הגות, ספרות** (עמ' 73-94). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- אופק, א' (1981). **סנדל הזכוכית של החתול במגפים**. תל-אביב: רשפים.
- אידל, מ' (1996). **גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי**. ירושלים: שוקן.
- אידל, מ' (2015). על גלמים אסטרליים, הדלאי למה ומהר"ל. בתוך א' ריינר (עורך), **מהר"ל: אקדמות** (עמ' 127-143). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- אלתרמן, נ' (2002). **חרוזים לילדים**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אקשטין, מ"מ (1910). **ספר יצירה**. סיגט: קספונטי.
- אשד, א' (2009, 17 בספטמבר). מי יצר את הגולם של המהר"ל מפראג? [הודעה בבלוג]. אוחזר מתוך <https://no666.wordpress.com/2009/09/17/מי-יצר-את-הגולם-של-המהרל-מפראג/>
- אשד, א' (2017, 14 בפברואר). הגולם של הרב דוד יפה מדרוהיצין [הודעה בבלוג]. אוחזר מתוך <https://no666.wordpress.com/2017/02/14/הגולם-של-הרב-דוד-יפה-מדרוהיצין/>
- בורשטין, ש' (2008). 'שירה חדשה-עתיקה': מורשת אברהם צבי אידלזון וזמרי 'שורשים'. **קתדרה**, 128, 113-144.
- ביאליק, ח"נ (2006). **ביאליק לפעוטות**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- בלאו, ש' (2007). **יצר לב האדמה**. אור יהודה: זמורה-ביתן.
- בן-שאול, ד' (2001). חזון הגאולה וגאולת החזיון: על גילומו הדרמטי והתיאטרוני של הגולם. **מותר**, 9, 107-118.
- בר-אילן, מ' (1994). יצורים דמיוניים באגדה היהודית העתיקה. **מחניים**, 7, 104-113.
- בר-אילן, מ' (2001). נפלאות רבי יהודה יודיל רוזנברג. **עלי ספר**, יט, 173-184.
- ברגסון, ג' (1966). **שלושה דורות בספרות הילדים העברית**. תל-אביב: יסוד.
- ברוך, י"ל (1942). **הגלם מפרג**. תל-אביב: דביר.
- בשביס-זינגר, י' (1985). **הגולם** (י' שביט, מתרגם). תל-אביב: ספרית פועלים.
- גולד, ד' (2009). **איזה גלם - - - עלילת מצירת מבססת על "ספורי הגלם מפראג"**. ירושלים: א. אורצל.
- דר, י' (2006). הזדקקות בין-דוריות בספרות הילדים המודרנית: המקרה הישראלי. **עולם קטן**, 3, 13-30.

11. כדי להרחיב בנושא זה כדאי לעיין בספרם של יוחאי עתריה ועמיחי שלו (עורכים). (2016). **העידן הפוסט-אנושי: בין פנטזיה לחיי נצח לבהלה קיומית**. חיפה: פרדס.

הגולם מפראג והשפעתו על יצירות ספרות לילדים בעברית

דר, י' (2007, 5 בפברואר). עוד ציפור הצטרפה לקן של ח"נ ביאליק. **הארץ: ספרים**. אווזור מתוך <https://www.haaretz.co.il/literature/youngsters/1.1384141>

הרטמן, נ' (1982). **הגולם מפראג**. בני ברק: מן הבאר.
וקר, ה' (2013). **הגולם והג'יני** (ש' פרמינגר, מתרגמת). תל-אביב: משכל.
חובב, י' (2015). מאחד ההפכים. **סגולה**, 67, 17-25.
חורחה, ל"ב וגארארו, מ' (1981). **ספר הישיות הדמיוניות** (י' בורנובסקי, מתרגם). ירושלים: שוקן.
לב-ארי, נ' (1999). מציץ אל האושר מבעד לחרכי התריס: הגולם. **מקרא ועיון**, 75, 39-42.
ליוויק, ה' (1957). **חזיוני גאולה: הגלם, חלום הגלם, ככלי משיח: טרילוגיה**. ירושלים: מוסד ביאליק.
מירון, ד', אופק, א', הפמן, ח', טרנר, ש', שמיר, ז', שמרוק, ח' ושנפלד, ר' (עורכים). (2000). **חיים נחמן ביאליק: שירים ביידיש, שירי ילדים, שירי הקדשה**. תל-אביב: דביר.
משיח, ס' (2000). **ילדות ולאומיות: ילדות מדומיינת בספרות העברית לילדים 1970-1948**. תל-אביב: צ'ריקובר.

משיח, ס' (2001). ילדות ולאומיות: דרכה של הספרות לילדים בבניין זהות לאומית. **ספרות ילדים ונוער**, [29]28 (109), 4-8.

סעדאווי, א' (2017). **פרנקנשטיין בבגדאד**. חבל מודיעין: כנרת, זמורה-ביתן.
ענבל, י' (תשע"ז). מבט חדש על הגולם מפראג. **המעין** (נז), 104-94.
פדיה, ח' (2015). **קבלה ופסיכואנליזה: מסע פנימי בעקבות המיסטיקה היהודית**. תל-אביב: ידיעות אחרונות.

פרוש, מ"צ (1980). **עלילות הגלם מפראג**. תל-אביב: המפיצים.
פרישמן, ד' (1909). **הגולם**. ורשה: אביב.

פרסלר, מ' (2017). **הגולם, האח השקט**. תל-אביב: עם עובד.
קופרמן, ת' (2006). **הגלם מפראג: עלילותיו המרתקות של הגולם מפראג**. בני ברק: סבא ישראל.

קיפניס, ל' (1988). **הדחליל**. תל-אביב: תמוז-מודן.
קיפניס, ל' (1989). **אליעזר והגזר**. תל-אביב: שמואל זימזון.

קיפניס, ל' (2013). **נרקיס מלך הבצה**. חולון: ספר לכל.
קרמר, נ' (2008). **הגלם בתעלומת המזוזות**. בית שמש: מיזליק ספרים.

קרטני, א' (2007). שולית הקוסם או שקיעת מוטיב "הגולם" ביצירות מספרות ילדים. **שאנן, יב**, 209-232.
רובין, נ' (2008). מוטיב ה'מים שאין להם סוף' מקדיה מולודובסקי ועד יעקב שביט. **חוליות**, 11, 267-277.

רוזנברג, י"י (תרס"ט). **נפלאות מהר"ל**. פיעטרקוב: ח"ה פאלמאן.
רוזנברג, י"י (1991). **הגולם מפראג ומעשים נפלאים אחרים** (ע' יסף, מהדיר). ירושלים: מוסד ביאליק.

שביט, י' (2006). **נגה דמעות**. בני ברק: ספרית פועלים.
שי, ע' (2011). פנטזיה, פולקלור, אגדה וארוטיקה: סיפורי הגולם' בספרות הגרמנית בראשית המאה ה-20.

טבור, 4, 77-98.
שי, ע' (2013). גלגוליו של הגולם מפראג: גלגולי אגדת ה'גולם' בספרות היהודית-גרמנית בשלהי המאה ה-19: השפעות התקופה ותפיסותיה. **אקדמות, כת**, 157-169.

שלום, ג' (1980). **פרקי יסוד בהבנת הקבלה ובסמליה** (י' בן-שלמה, מתרגם). ירושלים: מוסד ביאליק.

שלם, ד' (2016). *הגולם*. תל-אביב: משכל.

Goldsmith, A. L. (1981). *The Golem remembered 1909-1980: Variations of a Jewish legend*. Detroit: Wayne State University Press.

Kon, J. S. (1834). *Der jüdische Gil Blas*. Leipzig: A.R. Friese.

Idel, M. (1990). *Golem: Jewish magical and mystical traditions on the artificial anthropoid*. Albany, N.Y.: State University of New York Press.

Yassif, E. (1986). *Jewish folklore: An annotated bibliography*. New York: Garland.